

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЯХ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ 1920-х РОКІВ

Індивідуальне селянське господарство було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні в роки непу. Поряд з іншими важливими моментами, які склали обличчя індивідуального селянського господарства, цікавим постає вивчення його господарської філософії, настроїв і поглядів на радянську податкову політику. Важливим при цьому постають судження, поради, висновки, аналіз обставин ділової ситуації, порівняння, прогнози на майбутнє.

Необхідність впровадження між державою та селянином нових взаємовигідних принципів співіснування, показала критична ситуація, що склалася в суспільно-політичному і економічному житті країни і села навесні 1921 року. Потрібно було перш – за все суттєво змінити економічну політику радянського режиму по відношенню до селянства. Ці зміни і покликаний був здійснити непу.

В цілому позитивні зміни в офіційній податковій політиці радянської влади 1921 року позначились новими тенденціями в суспільно-політичних настроях селянства України. Восени 1921 року селяни, як зазначав "Інформаційний бюлетень" Восукаїнської ЧК в листопаді того ж року, змінили думку "про нову економічну політику, яку вони стали визначати не як поступку буржуазії, вимушену безсиллям, а як нову форму господарчого державного будівництва".¹

Податкова система надзвичайно яскраво відзеркалювала особливості економічного клімату села. Розмір податку визначався в пудах жита, але збирався різними продуктами. Селянин змушений був сплачувати 13 податків.² Крім натурального податку необхідно було сплатити різні грошові податки (гужовий, паливний, подвір'яно-майновий і т.д.).³

Реакція селянства на непу, продподаток була стриманою, а до інших податків і трудовинностей – різко негативною. Пояснення цього слід шукати в методах впровадження нової політики в 1921-1922 роках, які мало чим різнилися від методів проведення продрозкладки в роки "воєнного комунізму". Уривки із держінформзведення ВУЧК цьому підтвердження: "№ 88 за 8 лютого 1922 року Кременчуцька губернія. 2 Збір продподатку проходить по-старому. Серед селянства викликають

незадоволення ді продрозгонів, з боку яких мали місце випадки побиття, вимагання, шантажу і тероризування населення. Продпротрибунали в більшості випадків не відповідають своєму призначенню."⁴

№ 31. 30 грудня 1921 року: "2. Настрій селян поганий, в зв'язку з продрозгонів." (Харківська губернія).⁵ "Волинська губ[ернія]. Продовжується надходження продподатку. В багатьох місцях губернії доводиться залучати [на] допомогу червоної сили. Всього зібрано 34% завдання."⁶

Линше можна здогадуватися про розмах і силу методів, до яких вдавалися продоргани, збираючи продподаток, коли вже на 1 січня 1922 року, згідно інформації держінформзведення за № 77, в тій же Волинській губернії "продподаток виконано в розмірі 86% завдання."⁷

В 1922 році був впроваджений єдиний продподаток. Цей податок встановлювався в натуральному вигляді і задалегідь визначався. Селяни підтримали фіксований єдиний податок і водночас противилися різноманітним податкам. В Жмеринському повіті "відношення селян до продподатку доброзичливе. Настрій селян Литинського п[овіту] погіршується внаслідок різних оподаткувань". (Із Держінформзведення № 128 від 14 серпня 1922 року, Подільська губернія).⁸

Побори продовжувались, а селяни відповідали крайніми способами. "Одеська губ[ернія] (бандзведення, № 55, 25 квітня) 7. Згідно зведення від 14 квітня, внаслідок примусового збору продподатку відбулось повстання в селі Жура. Повстання придушено нашими частинами"⁹

XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 року) задекларував про часткову заміну натурального податку грошима, а також з метою поліпшення становище селянства, пропонувалось покінчити із значною кількістю "обкладань", які викликають справедливі скарги селянства і заважають йому твердо підраховувати свої витрати і прибутки і відповідно до цього вести своє господарство"¹⁰.

В такий спосіб з 1923 року вводиться ЄСГП (єдиний сільськогосподарський податок). ЄСГП повинен вирішити два основні завдання: надати можливість селянину вносити свої платежі державі в грошовій формі і об'єднати всі державні прямі податки, які несло на собі селянство, а водночас і всі місцеві прямі податки в єдиний прямий сільськогосподарський податок. В Україні ЄСГП сплачували в змішаній формі.¹¹

В "Огляді політико-економічного стану СРСР за квітень-травень 1923 року", складеного ДПУ, повідомлялося, що на цей

час припадає завершення податкової кампанії – “моменту найбільших затруднень для селянства”, котре завершувало її без особливого на те ентузіазму.

На протигагу попереднім податкам, ЄСГП селяни зустріли “співчутливо”¹²

Джерела зберегли динаміку стосунків держави і селянина-податківця.

Недивлячись на деякі недоліки єдиноподаткової кампанії 1923 року,¹³ бюлетень РНК України “Про хід збору ЄСГП” повідомляв, що до першого листоваду 1923 року зібрано 135% завдання. “В більшості надходять гроші. Іноді селянин, щучи здавати податок, бере з собою сокиру, по дорозі рубас ліс, продає і сплачує податок (Катеринославська губ[ернія]”. Зерно, як запоруку стабільності, притримує до зими, а в першу чергу намагається продати дрібні допоміжні харчі, для сплати податку.¹⁴

В огляді політико - економічного стану республіки за листопад – грудень 1923 року, підготовленого органами ДПУ зазначалося, що визначальними моментами, в настроях селянства є “збір єдиного сільгосподатку і стан “вожнів””¹⁵

Застосовані під час кампанії репресії проти нездавачів податків, викликали в губерніях, де були мішні позиції “куркульства” масовий протест проти отримання обкладних листів.¹⁶

Держава, з метою підйому бідняцьких і середняцьких господарств і стримання росту заможних елементів, впроваджувала прогресивне оподаткування. Незважаючи на ці заходи, податкова політика не приносила втіх жодній з груп сільського населення. Мешканець села Лютівка Синівського району Охтирської округи Харківської губернії в листі до “Крестьянской газеты” (15 вересня 1924 року) з цього приводу пише: “Проїшовся я по селу, послушав, що говорять селяни... Чую тут плаче селянин, я запитав в чому справа, чому ти плачеш, і що за біда. А він відповідає: “Як же тут, голубчику, не плакати, коли минулого року зовсім урожай поганний, і навіть насіння не повернув, а тут приходять – давай податок. Таке саме в другому і в третьому селі, і все одні і ті ж негаразди... Потрібно допомогти селянину або залишити в недоїмку до наступного урожаю, а місцева влада говорить: “Це не від нас залежить, нам надсилають із центру, і нам давай податок, немає ніяких недоїмок””¹⁷

Матеріальна скрута, підсилена податковим пресом і нерозумом 1924 року змушувала селян збувати худобу, щоб сплатити податок.

В зведенні інформвідділу ОДПУ про хід податкової кампанії за період від 6 до 11 лютого 1925 року повідомлялось про неосильність податку. В Петровському районі Луганської округи через недорід і сплату податку спостерігається масовий збут худоби, ціни на неї понизились: корову чи бика вагою до 12-15 пуд[ів] продають за 15-25 крб. З жовтня місяця по району продано 1320 голів рогатої худоби. В Красно - Талівському хуторі до сплати податку було: биків – 250 голів, коней – 75; продано відповідно: 150 і 50. В хуторі Благовищенському було 96 коней, продано 80.¹⁸

Документи спецслужб скрупульозно фіксували прояви невдоволень податковою політикою радянського режиму. В зведенні за 30 січня 1925 року говорилось, що в селі Калинівці Прилуцької округи Полтавської губернії “куркулі” проводять антирадянську агітацію серед селян: “за царя жилось всім краще, менше було податку, всього було більше і дешевше... Радянська влада накладає великий податок тому, що сплачує старі борги Сиропі...”¹⁹

Намагання економічно лібералізувати суспільство методами від “воєнного комунізму” на середину 1920-х років схоже зайшли в безвихідь. Рубіж 1924-1925 року був позначений “новим курсом”, розроблений жовтневим (1924 року) і квітневим (1925 року) пленумами ЦК РКП(б) і схвалений ХУ Всеросійської партійною конференцією в квітні 1925 року, а також ХУ з'їздом ВКП(б) в грудні того ж року. Гасло “Обліччям до села!” - увібрало в себе зміст “нового курсу”: використання економічних стимулів в регулюванні розвитку сільського господарства, зохочення кооперації, зрушення адміністративних перепон на шляхах всестороннього розвитку сільського господарства, підвищення його виробничих можливостей і росту товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників.²⁰

III з'їзд Рад (20 травня 1925 року) приймає рішення зменшити єдиний сільськогосподарський податок, заборонити всі незаконні додаткові місцеві податки, які сплачували селяни.²¹

Професор В.В. Калініченко вважає, що суттєве зменшення податкового тиску помічається з введення “нового курсу”²²

Чергові спроби більшовиків послабити податковий тиск селяни сприйняли без особливого ентузіазму: “Податкова політика радянської влади на селі – одна хитрість. Пільги для

передники. При першій зручній нагоді радянська влада натисне на селян ще сильніше, ніж в попередні роки,²³ – говорив “куркуль” Березний із села Лиски Прилуцької округи (жовтень 1925 року). Ця думка пронизувала районні безпартійні селянські конференції 1925 року: “на словах нібито всі добрі... але в житті виходить інакше. Нам жити важко, багато несправедливостей по відношенню до селянства.”²⁴

Питання про сільськогосподарський податок активно вносилося делегатами до порядку денного роботи районних безпартійних селянських конференцій 1925 року.²⁵

Селянство прагнуло до стабільності – як важливої умови успішного існування індивідуального господарства. Цього вимагали делегати селянських безпартійних конференцій: “установити раз і назавжди суму, котру повинні сплатити селяни і звільнити їх від інших повинностей.”²⁶

Розбіжність в цінах на промислові та сільськогосподарські товари досить негативно позначалася на спроможності селянина сплачувати податки: “змичка дуже хороша, зниження податку теж хорошо, але низькі ціни на хліб зводять нанівець всю знижку податку і кінець-кінцем ніякої знижки не дають.” (Село Білошцзя Сумської округи).²⁷

З другої половини 1920-х років в радянській податковій політиці впроваджується класовий принцип. В абсолютному виразі податок перекладається на заможні господарства, автоматично звільняються від оподаткування господарства незаможників. Кількість бідняцьких господарств звільнених від оподаткування, спочатку складала 25 %, а згодом збільшилась до 35 %. Однак, при здійсненні гасла податкової політики “натиснути на куркуля” на місцях цей тиск нерідко відчували на собі селяни-середняки.²⁸

В основі сільськогосподарського податку 1926/27 року лежав принцип подорожного обкладання. Такий принцип обкладання знайшов підтримку в середовищі менш міцних селянських господарств (бідняків і частково середняків).

Обкладання по сукупності доходів значно збільшувало суму сплати податку більш заможними верствами селянства, внаслідок чого останні вдавались до згортання господарства: скорочували посівну площу, поголів'я худоби, кількість сільськогосподарських машин, відмовлялись орендувати змаю і таке інше.

Наступним поштовхом до згортання виробництва на селі стала постанова ВУЦВКу і РНК УРСР, прийнята в січні 1928 року “Про самообкладання людної на задоволення її

прямодельських потреб”. Розмір самооподаткування доходів до 35 % від загальної суми сільгосподатку.²⁹ Документи, які фіксували суспільно-політичні настрої селянства України кінця 1920-х років, містять величезний пласт інформації про настрої селян, зростаючий потік скарг до влади з проханням звільнити пограбоване село і селянське господарство.

Червоноармійці досить адекватно відображали суспільно-політичні настрої селян. Цікавою видається червоноармійська кореспонденція.

Живучи добрими очікуваннями від політики “нового курсу”, червоноармійці із Звенигородки, що на Черкащині, в 1926 році вступили в лави Червоної армії.

Через два роки він демобілізувався і побачив досить сумну картину. Про це він пише в листі своєму колезі по службі Горохову К: “Життєвсь у нас в селі погано. Дуже пригнічує селянство радянська влада. Великі податки накладаються. Податок за податком сплачуєш. Останню сорочку скидаєш з себе і платиш податки. Скажи, браток, кого ми захищаєм? - А далі про воєнно-комуністичні методи у спілкуванні з селянством. - Ще ми не встигли залікувати тих ран, коли нас грабували з 1917 по 1925 рік..., а тепер знову стали грабувати ще витонченіше. Установлюють, щоб на протязі 24 годин всі обкладання були виконані... - Думки червоноармійця співпадають із загальним настроєм села: сенсу удосконалювати і піднімати власне господарство – немає. - “Сіяти хліба не буду, навіщо його сіяти – все одно заберуть, на кожний двір наклали самообкладання і облігації.” Завершує лист невтішний висновок: “В селі крик і більше нічого.”³⁰

Починаючи з 1926 року, в податковому законодавстві починається відступ від “нового курсу” і наступ на неї.

Окрім єдиного сільгосподатку, селянина змушений сплачувати самооподаткування, розмір якого складав до 35 % від загальної суми сільгосподатку.³¹

Заможний селянин Осадчий із Бердичівщини розмірковував про радянську податкову політику: “Можливо я куркуль, тив як я маю прибутку за підрахунками сільради 800 крб. Продподатку мені нарахували 120 крб. 25 коп., самооподаткування – 75 крб. 22 коп. Всього я повинен заплатити 195 крб. 47 коп. Я маю 7 десятин 3 сажени нікуди негодяного піску, а також маю ще дуже хорошу рамочну пасіку, коли мене зарахують до куркулів, тобто – ворогів держави, значить, навесні я ліквідую пасіку. Буду збирати по 3 коп. з десятини, але все таки не буду вважатися ворогом держави. Хоча і не буду приносити користі, але все таки

буду в числі незаможників, буду фундаментом держави, хоча і гнилим, але фундаментом."³²

"Видумок та ініціатива" на місцях по викачуванні податків, було чимало. "У нас в Межевському районі, Дніпропетровської округи, - дописував селянин в газету "Радянське село", - підписали нахабно самооподаткування на 1000 крб. Запитуються, на кого наклали? На того, хто працює. Батько не зміг сплатити податок, так вони прийшли і забрали коня, корів, овець і продали. Залишився батько з 17 душами сімейства без нічого."³³

Селянин Іванісов Кам'яницького району Запорізької округи (не пізніше 23 січня 1928 року) в листі до брата пише про безглуздість радянського оподаткування: "Правильних взаємин з селянством, як із союзником - немає. Компартия, уряд і робітничий клас дивляться на селянство ... як на гаманець - самотряс.... Селянство перестало вірити нашому урядові, воно доведено до останньої межі терпіння... Ми б жили зараз добре, коли б не податки. Зараз потрібно продавати корову, інакше, нічого. Вдома сльози, лайка, безкінечна мука, прокляття, а не життя."³⁴

Економічна політика радянського режиму, спрямована на злам неву, руйнувала селянське господарство, позбавляла його стимулу до розширеного відтворення.

Надзвичайно яскраво прозвучала тенденція до скорочення господарства в середовищі середняків села Петровське Ізюмської округи після закликів спеціаліста-полевода сіяти чистосортне зерно (1928 рік): "Що ви нам пропонуєте покращувати господарство, навіщо це нам? Щоб більше податку брали? Не потрібно нам нічого. Ми знаємо, що це справа хороша, але потім з нас будуть брати податки ще більше, краще ми будемо жити по-старому і не пропонуємо вам нічого."³⁵

Позбавлені стимулу розширювати своє виробництво заможні селяни Мелітопольської, Кременчуцької, Криворізької, Зінов'ївської, Дніпропетровської, Роменської, Луганської округ відмовлялися орендувати землю у малозабезпечених.³⁶ В селі Олександрівка № 2 Дніпропетровської округи уповноважений від групи орендаторів подав заяву про відмову від оренди 32 десятин, в аналогічній заяві іншого уповноваженого називалась цифра 127 десятин землі. Обом аргументували відмову тим, що "в цьому році багато податків": ЄСГП, самооподаткування, а також у господарствах немає посівного насіння."³⁷

Незаможники впадали у відчай: "Мабуть в цьому році для нас, бідноти, настане 1921 рік (голодний), оскільки своїми силами ми землю не в змозі засіяти, а в оренду її ніхто не бере."

(село Олександрівка №1, Дніпропетровської округи). "Якщо земля нам не допоможе, то наші поля залишаться не засіяними" (село Боголюбівці, Сталінської округи).³⁸

З кінця 1927 року радянська держава відмовляється від проведення хлібозаготівель економічними методами і повертається до адміністративних "воєнно-комуністичних" форм управління селянською економікою. Про це склали вірша "Змічка" селяни Настас'їв і Даниленко.

У мостовському сількозбанку
Народ молиться із ранку,
Всяк порожній мішок носить
І в правління хліба просить...
От таке то вам, хлібороби...
І тепер така вам шана
Гірше як колись у пана,
Був під панською рукою -
Та ж ходив за мукою.
А тепер всі землі наші -
Нема муки, нема каші...
Бо як був я панський раб -
То не був я не сит і не слаб.
Став свободним громадянином
І валяюсь попід тивом.³⁹

Свіжими залишалися в селянській пам'яті спогади "воєнно-комуністичного" періоду. Душею селяни відчували прихід нової бідноти, ускладненої соціально-економічними напругами часу, що прийшов: "Де той хліб дівається? - запитували селяни села Ганжаївка Кобеляцького району. - Скільки його не беруть, а його все мало. Вже добрались до того, що і в закроми дивляться і залишають тільки на душу."

Адже був гірший час, як наприклад, у 1922 році, але вже ж таки такого не було. Тому населення дуже обурюється радянською владою. Говорять, що це, напевне, повернувся "воєнний комунізм", і ці хлібозаготівлі приведуть до голоду, подібно до того, який був у 1922 році... щоб чого поганого не вийшло з радянською владою, тому, що селянству вже неможливо жити."⁴⁰

Хлібозаготівельна криза прискорила і загострила соціально-політичні протиріччя в українському селі. Повідомлення з місць засвідчили про появу великих черг за хлібом, відкрите протистояння. В телеграмі голові ДПУ України Балицькому із Запорізького окружного відділення ДПУ повідомлялося, що "п'ятого травня 1928 року біля 9-10 годнин в с. Кам'яні... група

населення влаштувала демонстрацію з приводу дефіциту хліба⁴¹.

Невпинні хлібозаготівлі, позика індустріалізації, самооподаткування надмірний єдиний сільгосподарок, під кінець 1920-х років довели господарства селян до катастрофічно загрозливого стану. Селянин доведений до відчаю економічними поборами, втрачав інтерес не тільки до розширення власного господарства, але і до господарської діяльності, як такої, що формувала віками селянську ментальність. Спецзвілення № 9 ЕКУ ДПУ України від 3 жовтня 1929 року повідомляло про факти саморозкуркулення, розпродаж майна, худоби, підпали власного необхідного хлібу.⁴²

На стежку самоліквідації господарств сходили і середняки. Місний середняк Проскурняк Золоторівської сільради Кобеляцького району, невдоволений розміром хлібозаготівельного плану, відмовився від землі і ліквідував господарство: "Раніше я був господарем, - говорив він, - а тепер господар - радянська влада. Що ж доведеться жebraкувати."⁴³

Запроваджуючи "надзвичайщину", режим підлягався про її продовження. Відома своїми злісними наслідками постановою ВУЦВКУ і РНК УСРР "Про заходи щодо розкуркулювання селян" від 3 липня 1929 року містила пункт про участь у хлібозаготівельній кампанії "сільської бідності" та її захоплення 25-ма відсотками від проданого з торгів майна господарств, обкладених п'ятикратним штрафом, які не виконують хлібозаготівельних планів.⁴⁴

Документи засвідчують потік доносительства, прямого втручання в особисте життя і нехтування елементарними людськими правами, з боку самих же селян. Органи ДПУ повідомляли, що "бідняки, середняки під час проведення хлібозаготівельних кампаній проявляють велику активність... в дружньому голосуванні на зборах за плани хлібозаготівель та принципів обкладення куркулів... Спостерігається низка випадків, коли біднота та середняки приходять до комісій, вказуючи на місця, де куркулі переховують хліб. Тим куркулям, які не дали хліба оголошують бойкот: "Я знаю, що хліб є в скажу в кого. Ви, глитаї, мене можете забити, спалити, але я не боюсь. Плани ми виконаємо, і біднота допоможе радцалі заготовити хліб." (із виступу бідняка-партизана Токарівської громади Кулі'янської округи).⁴⁵

Будучи виспиканною до дії одного разу, стихія докомпенсованої психології потребувала своєї причетності до картини суспільної дійсності. Вона сама собі шукала

притосовування. Навіть в період "власне непу", коли держава повернулася "обличчям" до селянина-власника, розбещена політичними від режиму для "прислних владі людей", ця категорія селян намагалася зреалізувати свої наміри.

Наступне зростання державного насилля над селом все більше і більше потребувало партнерської допомоги з боку вищих сільських мешканців. Роль потрібного партнера кваліфіковано виконувала докомпенсована частина мешканців села. Вона справно зводила рахунки з успішними господарями, господарства яких, через недачу хліба більшовицькій державі, в п'ятикратно обкладалися. Подібна практика радянського режиму на селі отримала назву "кратування".

Здійснення подібних заходів на селі готувало ґрунт для педальського майбутнього - "суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класу".

⁴¹Центральний архів федеральної служби безпеки Російської Федерації -(далі: ЦА ФСБ РФ) - Ф.1. - Оп. - 5. - Спр.446. - Арх. 6.

⁴²Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. ред. А. К. Соколов. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 186.

⁴³Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 года по 1 октября 1923 года. - Харьков: 1924. - С. 389.

⁴⁴Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ- НКВД 1918-1939. Докты и мат-лы. В 4-х т. / т.1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 570.

⁴⁵Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ- НКВД 1918-1939. Докты и мат-лы. В 4-х т. / т.1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 551.

⁴⁶Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ- НКВД 1918-1939. Докты и мат-лы. В 4-х т. / т.1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 551.

⁴⁷Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ- НКВД 1918-1939. Докты и мат-лы. В 4-х т. / т.1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 553.

⁴⁸Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ- НКВД 1918-1939. Докты и мат-лы. В 4-х т. / т.1. 1918-1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 679.

⁴⁹КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Т.2. 1917-1924. - М.: Издательство политической лит-ры. - С. 611.

- ¹⁹КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Т.2. 1917-1924. -М.: Издательство политической лит-ры. - С. 431.
- ²⁰Данилов В. П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне / Октябрь и советское крестьянство. 1917-1927 гг. - М., 1977. - С.180-181.
- ²¹Російський державний архів соціально-політичної історії - (далі: РДАСПІ) - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 177. - Арк. 170.
- ²²РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 177. - Арк. 93.
- ²³РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 427. - Арк. 35.
- ²⁴РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 178. - Арк. 24, 25.
- ²⁵РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 178. - Арк. 29.
- ²⁶Голос народа... - С. 107-108.
- ²⁷РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 190. - Арк. 32, 54.
- ²⁸РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 87. - Спр. 190. - Арк. 40.
- ²⁹КПРС в резолюциях ... - Т.3. - С. 299-304; 340 - 349, 381 - 383, 430 - 433.
- ³⁰Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М.: 1967. - Т.1. - С.475.
- ³¹Калініченко В.В. Сільське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. - Х.: Основа, 1997. - С.71 - 72.
- ³²РДАСПІ. - Ф.17. - Оп.87. - Спр.190. - Арк. 213.
- ³³Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі:ЦДАГО України) - Ф.1- Оп. 20. - Спр.2114. - Арк.75.
- ³⁴ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр. 2114.- Арк.49.
- ³⁵Там само. - Арк. 39.
- ³⁶Там само. - Арк. 73-74.
- ³⁷Два года работы правительства 1926/27 - 1927/28. Материалы к отчету правительства УССР. XI съезд советов. Х.: 1926. - С. 83.
- ³⁸Бюлетень НК ЗС УСРР. Харків. 1928. №2. - С. 10-15.
- ³⁹ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2751. - Арк.57.
- ⁴⁰Бюлетень НКЗС УСРР. - Харків. : 1928. - С.15.
- ⁴¹ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2700. - Арк.6.
- ⁴²ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2700. - Арк.8.
- ⁴³Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Док-ты и мат-лы. В 4-х т. Т.2. 1923-1929/ под ред. А. Береловича, В. Данилова. - М.: 2000. - С.-661-662.
- ⁴⁴Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Док-ты и мат-лы. В 4-х т. Т.2. 1923-1929/ под ред. А.Береловича, В. Данилова. - М.: 2000.- С.734.
- ⁴⁵Там само. - С. 732-734.
- ⁴⁶Там само. - С. 732.

⁴⁷Там само. - С. 734.

⁴⁸ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2800. -Арк.209.

⁴⁹ЦДАГО України. -Ф.1. - Оп.20. - Спр. 2700. - Арк.22.

⁵⁰ЦДАГО України. -Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2751. - Арк. 45.

⁵¹ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2989. - Арк.203 за.

⁵²ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2989. - Арк.205.

⁵³Колективизація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів/ Редакційна колегія С.В. Кульчицький (відповід. ред.) і ін. К.: "Наукова думка". - 1992. - С.102].

⁵⁴ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 20. - Спр. 2989. - Арк.250.